

IMPORTANTES DESCUBRIMIENTOS D'ARQUEOLOGIA CRISTIANA DELS DARRERS ANYS, PEL DR. JOSEP VIVÈS, PREV.

I

La "Memoria Apostolorum" de la via Apia. — A la dreta de la *via Apia*, a la tercera milla sortint de Roma, es troba la Basílica de Sant Sebastià, coneguda antigament pel nom de *Basilica Apostolorum* i també pel de *ad Catacumbas* (1).

Una pila de testimonis històrics, d'una autenticitat i autoritat indiscutibles, ens ensenyen que des de mitjans del segle iv i segurament molt abans, era arrelada la creença que aquell lloc havia estat santificat per St. Pere i St. Pau, ja per haver-hi habitat en vida, ja per haver reposat allí les seves santes despulles després de la mort; i per això els cristians hi erigiren una *Memoria* on hi celebraven el 29 de juny de cada any una festa, de la mateixa manera que ho feien aquell mateix dia en la *via Aurelia* (Vaticà) en honor de St. Pere i en l'*Ostiense* en honor de St. Pau.

Prop de l'altar dels dos gloriosos apòstols de la primitiva Basílica (2) hi posà el papa St. Damas la següent inscripció:

HIC HABITASSE SANCTOS COGNOSCERE DEBES
NOMINA QUISQUE PETRI PARITER PAULIQUE REQUIRIS

(1) El nom *ad catacumbas* de primer designava exclusivament aquell paratge; després, cap al segle ix, per haver-hi allí un dels més coneguts cementiris cristians subterranis, s'aplicà aquest nom a tots els altres, donant-li la significació de "cementiri subterrani".

(2) El *Liber Pontificalis* diu de St. Damas: *Hic fecit duas basilicas... et in catatymbas, ubi iacuerunt corpora sanctorum apostolorum Petri et Pauli, in quo loco "platonam" ipsam, ubi iacuerunt corpora sancta, versibus exornavit* (Edició Duchesne, p. 212, vol. I). El nom de *platonam* és degut a que la capella estava decorada amb plaques de plata. La inscripció és coneguda per còpies posteriors. Edició de Ihm, XXVI.

És sabut que nostre sant compatrici des de petit havia remenat sempre als Arxius Pontificals, en el palau dels quals, com ell mateix diu en una inscripció, que hi col·locà,

*Hinc pater exceptor, lector, levita, sacerdos
creverat... (3)*

és a dir, que el seu pare hi havia viscut com a secretari, lector, etc. Ningú, doncs, no podia saber tan bé com ell lo que la tradició i els documents cantaven sobre aquest punt tan important per a la història de l'Església; per lo qual el seu testimoni és d'una gran autoritat; més encara, tenint en compte que en els seus nombrosos epigrames, sempre que es tracta d'una cosa no prou segura, no oblida mai d'advertir-ho amb les paraules *fama refert, fertur*, o altres semblants (4); en canvi aquí no pot ésser més categòric: *Cognoscere debes*. El verb *habitasse* si bé podria significar "varen habitar" en sentit propi, és quasi segur que en el llenguatge damasià, vol dir "varen reposar les seves despulls" (5).

Entre els molts altres testimonis documentals que confirmen la dita de St. Damas, només aduirem els dos més antics: el del Calendari Filocalià (de l'any 354) i el del *Martyrologium Hieronimianum*. Tots dos senyalen una festa *ad catacumbas* al dia 29 de juny, i lo més important és que ens donen la data de l'any 258 (*Tusco et Basso consulibus*) en la qual seria instituida.

El Calendari, en la part destinada a ressenyar les festes dels aniversaris de l'enterrament dels màrtirs (*Depositio Martyrum*), diu així: *III Kal. Jul. Petri in Catacumbas et Pauli Ostense, Tusco et Basso consulibus* (258) (Ruinart, *Acta Martyrum Sincera*, ed. 1859, pàg. 631).

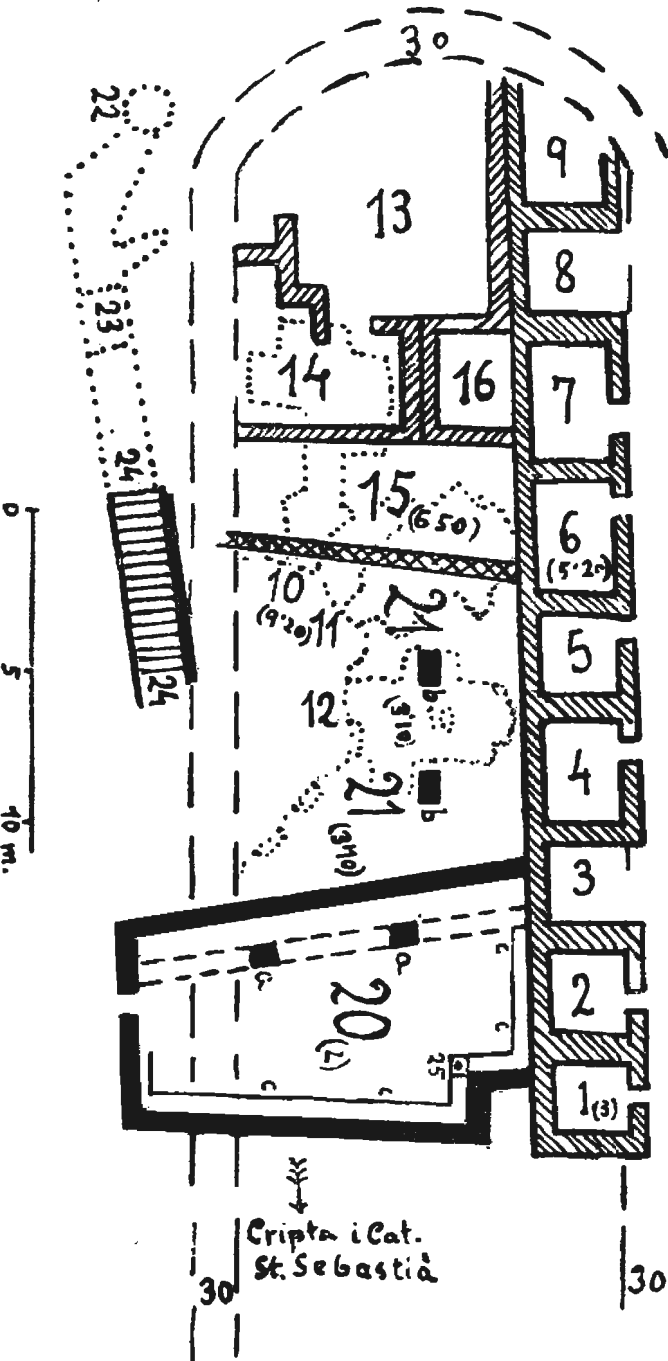
El *Hieronimianum* deia probablement (els Mss. donen un text corromput): *III Kal. Jul. Romae, via Aurelia Natale SS. Apostolorum Petri et Pauli, Petri in Vaticano, Pauli vero via Ostiensi, utriusque in catacumbas, passi sub Nerone, Basso et Tusco Consulibus*. (Duchesne, *Liber Pont. I*, pàg. cv).

Citarem encara una llegenda migeval (s. v - vi) de la *Passio Petri et Pauli*, que diu: *Sanctorum autem apostolarum cum a graecis corpora tollerentur ad Orientem ferenda, extitit terremotus nimius et occurrit populus Romanus et comprehenderunt eos in loco, qui dicitur catacumba, via Apia*

(3) Ed. Ihm, LVII.

(4) *Fama refert* en l'elogi de Sta. Agnès (Ihm, XL) i en el dels màrtirs grecs (Ihm, XLII). En el de St. Hipòlit (Ihm, XXXVII) *fertur* i *haec audita refert Damasus*.

(5) Amb aquest darrer significat usa clarament St. Damas *habitare* en el vers a St. Gorgoni (Ihm, XXXI). Demés, vide el text del *Liber Pontificalis*. L'autor, que fa referència a la inscripció, la interpreta *iacerunt* (en una nota anterior, n. 2).

- 1-9. Columbaris.
- 10 } Entrada de (9'20 m.)
- 11 } Cambres { punte-
- 12 } sepulcrales { jades.
- 13 } Sales funeràries
- 14 } paganes.
- 15 }
- 16 }
- 20. Triclia (2 m.)
- a. a. Pilans de la Triclia.
- c. c. Banc > >
- 25. Font > >
- 21. Pati davant la Triclia. (3'10 m.)
- b. b. Pilans del pati.
- 22. Pou.
- 23. Hipogeu de galeria subterrània.
- 24. Escala i galeria.
- 30. Mur de la Basilica actual.
- Construccions paganes.
- Construccions cristianes.
- Construccions mixtes.
- Construccions subterrànies.
- () Metres sota el pla de la Basilica.

miliario tertio, et ibi custodita sunt corpora uno anno et mensibus septem.
Cfr. Dufourcq, *Étude sur les Gesta Martyrum*, pàg. 102, París, 1900.

La llegenda era molt antiga. Com veurem, St. Damas segurament hi fa al·lusió.

Passem ara a veure lo que diuen els monuments. Ens ho faran conèixer sobretot les importants excavacions fetes sota la actual basílica de Sant Sebastia de la *via Apia*, en 1915 sota la direcció del Dr. P. Styger; i en 1919-1920 i 1922 sota la de G. Mancini per l'“Ufficio degli Scavi”, i de H. Marucchi per la “Commissione d'Archeologia sacra”.

Seguint l'ordre històric de construcció dels monuments trobats (diferent naturalment del dels descobriments), podem fer el següent resum (6):

En els segles I-II de la nostra era, el terreny que ocupa avui la basílica (7) formava una fondalada que li valgué el nom de *ad catacumbas*, amb forta pendent de NE. a SO., o sia de nau dreta i entrada cap a nau esquerra i absis; especialment cap al centre hi hauria un clot, formant una minúscula vall.

A la dreta quasi seguint el costat de la nau central, hi havia una renclera de *columbaris* (Vegi's el gràfic, núm. 1-9) (8), tots amb l'entrada cap al Nord, on hi passaria un camí que venia de la propera *via Apia*. Styger, qui els descobrí en 1915, pogué ja afirmar que eren dels segles I i II, com ho prova la decoració dels centenars de petits nínxols i entre altres una inscripció del temps de Vespasià. Al segle IV foren quasi tots escapçats per a la construcció de la basílica. El primer està a 3 metres sota el pla de l'església, i van baixant fins a 5 i 6 metres.

Al pla de la petita vall, quasi formant semicercle, les entrades de diversos sepulcres cavats en la roca. Sobretot tres magnífiques cambres sepulcral (n. 10, 11, 12), descobertes en 1919 per Mancini amb superbes i monumentals portalades de finíssim maó. L'un (n. 10) amb riques i variades pintures al fresc en les voltes i murs. Els altres dos amb bellíssims sostres decorats amb plafons d'estuc, ramatges, etc., i que encara avui semblen tot just aca-

(6) Els treballs apareguts des de 1915 en diferents Revistes, especialment en el “Nuovo Bull. d'Arch. Crist.” són nombrosos i importants. Com que sols voldríem donar un resum de la qüestió, ens referirem als més moderns i de conjunt:

Notizie degli Scavi, 1923, p. 3-79, article de G. Mancini.

Id., id., p. 80-103, article de H. Marucchi, amb abundosa i esplèndida il·lustració.

Roemische Quartalschrift, 1922, p. 5-28, J. P. Kirsch.

Zeitschrift für kath. Theol., Innsbruck, 1921, p. 549-572, P. Styger.

Zeitschrift für die neuest. Wissenschaft, Giessen, 1922, p. 150-157. H. Lietzman, i d'aquest mateix autor “Petrus und Paulus in Rom”, Bonn, 1915. Estada de St. Pere i St. Pau a Roma, com a estudi general.

(7) La basílica primitiva, del s. IV, era més ampla. El seu paviment a mig metre sota l'actual, estava ple de tombes. No en parlarem per a simplificar.

(8) Columbari = edifici sepulcral, on en petits nínxols es guardaven les urnes amb les cendres dels morts.

bats de construir. Totes tres cambres s'endinsen en la roca fins a 8 i 10 metres en diferents direccions i desnivells. Les portes d'entrada estan avui a 9'20 metres sota el pla de la basílica. Per la seva bona conservació són de les més belles coses dels bons temps imperials que poden ésser visitades. Mancini creu que, construïdes al primer segle, primerament serviren com a *columbaris* i des de la meitat del segle II fins a mig segle III per a inhumació dels cadàvers, i probablement pertanyien a un *Collegium funeratitium*, com ho sembla indicar la inscripció trobada:

GORDIANO INNOCENTIORUM

Els *Innocentes* sembla que formaven una comunitat, que no fóra estrany que fos més o menys cristiana. Entre les moltes inscripcions de les làpides, crida l'atenció l'abundància de noms grecs. És pot dir que totes eren de pagans. No obstant en una hi ha un graffito (9) cristià:

ITXΘYC (ιχθυσ = peix)

el conegut acròstic, format amb les primeres lletres de les paraules gregues, que corresponen a *Iesus Christus Dei Filius Salvator* (10). La tau, entre les dues primeres lletres, és antiquíssima representació de la creu.

Quasi al damunt d'aquestes cambres sepulcral i al costat dels darrers columbaris abans citats, hi havia unes sales (n. 13, 14, 15, 16) que, si bé podrien haver pertangut a una *villa romana*, quasi és segur, segons Styger i Mancini, que eren destinades a lloc de reunió dels pagans en les seves cerimònies funeràries (en part potser habitació dels guardians de tot aquell cementiri). No són totes del mateix temps, però sí dels dos primers segles, com ho proven els restes de decoració pompeiana i els materials de construcció dels murs (11).

Tots aquets monuments funeraris pagans (i altres no descrits) deixa-

(9) Graffito = inscripció feta per no professionals amb qualsevol instrument.

(10) Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτῆρ.

Σωτῆρ = Salvator volia significar "Déu" segons Doelger, *Das Fischsymbol in frühchristlicher Zeit*, p. 421, Rom. 1910. Segon i tercer volum d'aquesta important obra. "Der heilige Fisch in den antiken Religionen und in Christentum, Munster, 1922.

El peix era des del segle segon la representació de Jesús, Cfr. *Real Enc., Pauli-Wissowa: Ichthis*, IX, p. 844.

En altra làpida d'una tomba s'hi troba també en graffito la figura del peix i de l'àncora.

(11) De la pintura d'una d'aquestes sales diu Styger (*Roem. Quartalschrift*, 1915, p. 108): "...restiamo sorpresi per l'eleganza e la vivacità del movimento impresso a le figure disegnate. L'autore predilige i toni freddi (bleu e verde) per la carnagione, e i toni caldi (rosso e bruno) per le ombre, seguendo en ciò le regole classiche. Le figure appaiono ben proporzionate e manifestano nell'artista una certa padronanza delle forme anatomiche..."

ren de servir des de la segona meitat del segle tercer. Com diu Mgr. Kirsch, no cap el més petit dubte que vers aquesta època, tota aquella aglomeració de construccions passà a mans de propietaris cristians o de la comunitat de l'Església. Potser els primitius propietaris s'havien convertit al cristianisme, com sembla lo més natural. Lo que queda ben provat, és que llavors aquella petita vall fou omplerta de runes, quedant completament enterrades les tres precioses cambres sepulcral. Al damunt s'hi edificà un ample pati, servint-li de parets al Nord el mur de la renglera de columbaris, i a l'Oest el d'una de les grans sales funeràries (n. 15). Styger el desenterrà en 1915 (a 3'10 metres sota la basílica) i trobà una bona part del paviment d'amples rajoles, un tros de cuneta, que recolliria l'aigua de la pluja i els començaments de dos pilars (b, b) que indiquen que d'aquell cantó hi hauria una galeria coberta, paral·lela als columbaris.

Al costat d'aquest pati (i un metre més elevat) s'hi construí, certament a la mateixa època, una gran cambra irregular a la qual Styger donà, al trobar-la, el nom de *Triclia*.

La *triclia* era, com veurem, un lloc on els cristians celebraven àpats funeraris i altres cerimònies en honor dels sants apòstols Sant Pere i Sant Pau. De forma de trapezi, com el pati, semblaria una "loggia italiana", oberta del costat, de qual cantó dos pilars (a, a), els basaments dels quals encara es conserven, sostindrien la teulada; el paviment de grans rajoles; un banc (c, c) de 50 cm. d'alçada amb un respatller d'estuc color vermellós voltava la sala. Més amunt del banc, en les parets, començaven les pintures que, pels fragments conservats, sembla que representaven un jardí amb moltes flors i animals. En un recó una pica amb una font (n. 25). Tant els pilars com les parets foren rebaixades en edificar la primitiva basílica (l'actual sols està dos metres més enlaire). Però lo més interessant d'aquesta sala i que demostra plenament el seu caràcter cristià és que les parets estan farcides de "graffiti", és a dir, d'inscripcions dels piadosos visitants. Styger n'ha comptat uns dos cents, entre ells trenta en llengua grega. En tots els que encara són llegibles, s'hi invoca a Sant Pere i Sant Pau; en uns demanant la seva protecció:

PETRUS ET PAULUS IN MEN
TE ABEATIS ANTONIUS

PAULE PETRE IN MENTE
HABETE SOZOMENUM

PAULE ED PETRE PETITE
PRO VICTORE

En altres molt nombrosos es fa referència al ritu del *refrigerium*:

PETRO ET PAULO
TOMIUS COELIUS
REFRIGERIUM FECI

DALMATIUS
BOTUM IS PROMISIT
REFRIGERIUM

XIII. KAL. APRILES
REFRIGERAVI
PARTHENIUS ET NOS IN DEO OMNES

Les paraules *et nos in Deo omnes* amb lletra diferent, segurament que hi foren afegides per un dels companys de *Parthenius*.

El ritu del *refrigerium*, que s'acostumava a fer en els àpats funeraris, consistia en una libació prop del sepulcre que es volia honorar. Derivava d'un antiquíssim costum pagà, al qual els fidels donaren un concepte cristià; una cosa semblant a lo que passa amb "els focs de Sant Joan", també d'origen pagà. Sembla que als primers temps, els fidels reunits en fraternal àpat (principalment el jorn de l'aniversari) a prop de les tombes dels màrtirs, posaven la copa plena damunt del sepulcre i la bevien després. En una inscripció cristiana de l'any 299 (Africa) una piadosa Statulenia Julia recorda la taula de pedra feta col·locar damunt la tomba de la seva mare Secundula:

Memoriae Aeliae Secundulae.

*Funeri multa quidem condigna iam misimus omnes,
insuper araeque depositae Secundulae matris.
Lapideam placuit nobis atponere mensam,
in qua magna eius memorantes plurima facta,
dum cibi ponuntur calicesque et copertae,
vulnus ut sanetur...*

Es a dir que paraven taula damunt de la tomba. *Copertae* = els coberts (Mélanges d'Arch. et d'Hist., 1895, p. 49, S. Gsell). Wilpert (le Pitt. delle Cat., p. 467) fa notar que la sagrada Escriptura semblava recomanar aquest costum: *Panem tuum super sepulturam iusti constitue, et noli ex eo manducare et bibere cum peccatoribus* (Tobies, IV, 18). Un graffito de la catacumba de Priscilla diu: *Ad calicem venimus*, fent referència al mateix ritu.

Més tard, a darrers del segle IV, és segur que, abans de fer la libació.

els fidels vessaven part del vi damunt la tomba, perquè, com ens conta Sant Paulí de Nola, la senzilla pietat del poble creia erradament que els Sants s'alegraven de l'escumós licor vessat sobre els seus sepulcres.

...male credule sanctos
perfusis halante mero gaudere sepulcris (Carmen XXVII, v. 566).

Prudenci encara ens fa saber que també hi vessaven perfums:

*Nos tecta fovebimus ossa
violis et fronde frequenti
titulumque et frigida saxa
liquido spargemus odore.*

En l'himne *Circa exequias defuncti* (Cath., X, v. 167-172) i en *Perist.* XI., v. 193:

*Oscula perspicuo figunt impressa metallo
balsama defundunt, fletibus ora rigant*

(*metallo* = marmore sepulcrali).

I P. Orsi en "Notizie degli Scavi", 1893, pàg. 292, troba la confirmació d'aquest costum en un sepulcre *a mensa* de la catacumba de Sant Joan de Siracusa (Sicília). En la llosa sepulcral hi havia tres forats cònics (65 mm.) que la traspassaven d'una banda a l'altra. En un dels forats s'hi trobava encara adaptat un disc metàl·lic com un colador. Al costat, vasos que servien per a vessar-hi els perfums.

Sant Paulí de Nola encara s'inclinava a perdonar aitals pràctiques:

*Ignoscenda tamen puto talia parvis
gaudia, quae ducunt epulis (loc. cit.).*

Sant Agustí poc després les atacava sense perdó, segons diu en sa carta (Epist. XXIX). Sant Ambròs ja molt abans havia prohibit els àpats funerals en la seva església; Santa Mònica, trobant-se a Milà, anava un dia amb el seu paner ple de provisions a celebrar, segons el costum africà, l'aniversari dels màrtirs a l'església i es trobà amb el sagristà que no la deixà entrar.

El *refrigerium* en honor dels màrtirs, era un verdader acte de culte. La *trichia*, doncs, era un lloc sagrat, una *memoria Apostolorum*, i amb tota seguretat des de mitjans del segle tercer, per això és un monument d'una grandíssima importància, ja que és una prova més de la mort i de la sepultura a Roma dels dos grans Apòstols; cosa tan combatuda dels protestants. Un d'aquests, K. Erbes, en un llarg article (*Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Gottingen, 1924, pàg. 38-92) s'entesta a sostenir que la *trichia* no podia ésser construïda fins després de l'any 313, perquè no creu possible que en temps

de persecució els cristians es reunissin en un lloc a l'aire lliure, tan a prop de la concorreguda *via Apia* (12). En realitat lo que fóra molt estrany és que després de l'edicte de Milà, quan anaven a bastir-se les superbes basíliques del Laterà i del Vaticà, l'Església triomfant hagués pensat en construir una cosa tan senzilla com la *trichia* en honor dels seus dos més grans apòstols. De fet no sols hi havia en la *via Apia* la *trichia* a mitjans del segle tercer, sinó que també n'hi havia una altra no gaire lluny d'allí, en la *via Ardeatina* a prop de les tombes dels Sants Nereus i Aquileus. Encara avui és visible al costat de l'enderrocada i mig subterrània basílica de Santa Petronilla en la catacumba de Domitilla (13).

No hi ha cap dubte que els monuments confirmen d'una manera claríssima la tradició sobre la celebració d'una festa des de l'any 258 en honor de Sant Pere i Sant Pau en el lloc nomenat *ad Catacumbas*. Fins aquí tots els arqueòlegs i historiadors catòlics estan d'acord.

Però, quin fet motivà la celebració de la dita festa i l'erecció de la *trichia* en aquell lloc? Suposant que fos deguda a una memòria sepulcral, on es trobava la tomba? Les excavacions per ara no han donat solució satisfactòria a aquestes dues preguntes, i per això les opinions estan dividides.

Wilpert en 1912 (abans de les excavacions) suposava que en aquell lloc hi hauria hagut la casa on habità una temporada Sant Pere (14). Lanciani (15) pensa que hi havia allí un hostel on s'hauria allotjat Sant Pere en arribar desconegut d'Orient. Generalment es consideren avui insostenibles aquestes dues opinions; tot fa creure que es tracta d'una memòria sepulcral, puix els graffiti, amb al·lusió al *refrigerium*, sols s'han trobat fins ara al costat dels sepulcres.

Altres, com Styger (loc. cit. p. 567) i Mancini, creuen que les relíquies dels apòstols foren posades allí tot seguit després del martiri. Dificultat de pes contra aquest parer és que entre tota la sèrie de construccions esmenta-

(12) Lo notable és que dit Sr. Erbes sembla que ni tan sols s'ha pres la molèstia d'anar a veure les excavacions, com fóra natural, per atrevir-se a contradir a tants arqueòlegs. La seva argumentació té raons tan notables com aquesta: En les cambres sepulcral paganes s'hi han trobat inscripcions de l'any 238 i *potser posteriors*; per tant no podia construir-se la *trichia* el 258.

(13) Kirsch, loc. cit. És curiós d'observar el perfecte paralelisme entre les dues construccions. També aquesta sala estava oberta d'una banda, amb un pilar que sostenia la teulada; hi havia un banc de pedra tot al voltant; un dipòsit d'aigua i a prop un pou, que també hi ha encara a pocs metres de la *trichia* de la *via Apia*. A la de la *via Ardeatina* s'hi troba, demés, una petita cuina.

(14) La suposició de Wilpert es fonamentava en una inscripció trobada a prop de la basílica que deia *Domus Petri*, sens dubte deguda a mala interpretació dels versos de St. Damas.

(15) Cfr. Roem. Quartalschrift, 1922, p. 23. Lanciani diu: "Non è egli probabile che nei primi mesi o nei primi anni del suo soggiorno in Roma, umile straniero ignoto, egli (S. Pietro) abbia preso alloggio in un diversorium come quello cui appartiene la trattoria del III miglio sull'Apia?"

des no s'ha trobat rastre de monument o record cristià anterior al segle tercer. Per altra part, com s'explicaria la data de 258 dels documents i la construcció de la *triclia* en aquesta època?

L'explicació tradicional que defensen Marucchi i Lietzman és la següent: És sabut que a l'any 258 estava al seu fort la persecució de Valerià, qui per primera vegada confiscà tots els cementiris cristians, prohibint entrar-hi sota pena de mort. Llavors els fidels, fos que tinguessin por que les relíquies venerandes, que reposaven al Vaticà i a la *via Ostiense*, fossin profanades pels perseguïdors; fos que volguessin tenir-les en altre lloc, on es poguessin reunir per a venerar-les, decidiren transportar-les a la *via Apia ad Catacumbas*, en mig d'aquell cementiri, que com hem dit, ja deuria pertànyer a cristians. Una seriosa dificultat contra aquesta solució, que sembla la més raonable, és que la llei romana prohibia rigorosament la trasllació de cadàvers, i, quasi amb una certa superstició, considerava tota tomba com un lloc sagrat, la profanació del qual era un gravíssim sacrilegi. De fet les sepultures cristianes, fins en els temps de les més cruels persecucions, foren sempre respectades (16). Demés, els cementiris cristians que, com hem dit, estaven confiscats, devien estar ben guardats i no era fàcil anar a treure'n cap relíquia.

De totes maneres, tingui's en compte que, segons la llegenda, a la qual sembla donar raó Sant Damas (17) i les moltes inscripcions gregues trobades, devien ésser grecs els que feren la trasllació dels sants cossos, i no sembla tan extraordinari que els grecs violessin una llei romana, que ells no estaven acostumats a observar a la seva terra. Demés, si per primera vegada Valerià feia la confiscació dels cementiris cristians, no era natural témer que també per primera vegada fossin violades les tombes cristianes?

Que els cementiris estiguessin guardats, no ofereix cap dificultat notable, puix, com sabem, aquell mateix any, malgrat l'edicte de l'any anterior que prohibia tota reunió litúrgica i l'entrada als cementiris sota pena de mort, Sant Sixte II, *regis praecepta profana contemnens*, menyspreant les ordres de l'emperador, reunia els fidels al de Sant Calixte (en la mateixa *via Apia*),

(16) Especialment trobava insuperable aquesta dificultat el P. Delahaye en "Les Origines du culte des martyrs", p. 305. Bruxelles, 1912.

(17) En l'epigrama citat en primer lloc d'aquestes notes, afegeix:

*Hic habitasse sanctos cognoscere debes
Nomina quisque Petri pariter Paulique requiris
Discipulos oriens misit quod sponte fatemur
Sanguinis ob meritum Christum qui per astra secuti
Aeterios petiere sinus regnaque piorum
Roma suos potius meruit defendere cives
Haec Damasus vestras referat sydera laudes.*

El sentit dels versos 3-6 no és en veritat gaire clar; però no hi ha dubte que fa referència a la pretensió dels orientals d'emportar-se'n les despulles mortals dels dos apòstols i a l'oposició que hi feren els romans: "Roma suos potius meruit defendere cives".

i precisament en una d'aquestes reunions, mentre, com li fa dir Sant Damas, ensenyava les lleis celestials, *Caelestia jussa docebam*, els soldats enviats per l'autoritat, *militibus missis*, arriben sobtadament, *adveniunt subito* (18), i li donen la mort allí mateix. *Xystum in coemeterio animadversum sciatis*, ens diu el seu contemporani Sant Ciprià (Epist. LXXX, ed. Hartel, pàg. 840, 9).

Altre punt no resol't és el de fixar el lloc on estaria la tomba. És clar que no podia trobar-se lluny de la *trichia*. Marucchi, després de les darreres recerques fetes sota la Basílica en 1922, defensa resoltament que estava en un hipogeu, que trobà al fons d'una llarga galeria subterrània (n. 23, 24), on es baixava per una escala que comunicava amb la *trichia*, puix en un tros que hi ha arrebossat s'hi llegeixen graffiti amb invocacions, com aquesta:

PETRE ET PAULE IN MENTE HABÈ
TE PRIMUM ET PRIMAM IVGALE EIVS
ET SATVRNINAM CONIVGEM FILI PRIMI
ET VICTORINVM PATREM (eius) IN
SEMPER IN AETERNO ET...

Déu faci que noves excavacions resolguin els punts dubtosos d'una qüestió tan interessant per a la història dels primers segles del Cristianisme.

II

La catacumba de Sant Pànfil. — En el primer número, aparegut en novembre de 1924, de la nova "Rivista di Archeologia Cristiana", editada amb esplendidesa digna de l'objecte a què va destinada, per la "Pontificia Commissione di Archeologia sacra, Roma" que vindrà a ésser la continuació del desaparegut "Nuovo Bull. di Arch. Crist.", hi fa l'estrena E. Josi amb un notable treball, (pàg. 15-119) en què dona a conèixer el descobriment de la catacumba de Sant Pànfil a la *via Salaria Vetus*, i les excavacions fetes en ella des de 1920.

La catacumba, ara retrobada, havia ja estat visitada al segle XVI pel Bosio, qui hi deixà estampada la seva firma, i per l'Hugonio, Aldo el jove, els quals en copiaren inscripcions.

L'escala principal baixa de dret fins a la respectable fondària de més

(18) Ihm, XIII. Sobre la interessant qüestió del lloc on fou martiritzat St. Sixte II, té un bell article Franchi de Cavalieri, "Studi e Testi", 1920, p. 147-178.

de 20 metres, la qual cosa cridà l'atenció dels autors dels itineraris migevals, puix tots fan notar el nombre d'esglaons que devien baixar-se; lo qual no indiquen mai en tractar de les altres catacumbes. El *De locis scis martyrum* (s. VII) diu: *In cryptis sub terra LXXX gradibus scs pamphilus*. La *Notitia portarum viarum ecclesiarum* n'hi posa 70. L'autor, aprofitant l'estudi aprofundit que féu d'aquests itineraris i amb la comparació de les noves troballes, ha pogut fixar un bon tros, fins ara mal conegut, del curs de la *via Salaria Vetus*.

S'ha comprovat que les galeries del segon pis d'aquesta catacumba, que són les més antigues (19), ja foren omplertes de terra als primers segles, mentre s'anaven obrint les galeries noves; això explica el seu admirable bon estat de conservació, puix es veieren lliures de les devastacions de tots els temps.

Entre les coses notables trobades, poden senyalar-se en primer lloc la cripta històrica de Sant Pànfil (20) la tomba del qual, sota un *arcosolium*, encara tenia intacta la llosa de marbre que la cobria; però, per un forat obert en l'embà frontal (dissimulat per un altar de data posterior) n'havien estat tretes les santes relíquies. En les parets hi havia molts graffiti amb els noms dels preveres que hi havien celebrat el Sant Sacrifici, entre ells dues vegades el de LEO, famós per trobar-se en moltes altres catacumbes.

Com a pintures, en el centre de la volta d'una de les galeries, hi ha la rara representació del Bon Pastor amb barba, amb una ovella a les espatlles i dues en terra; i en un nínxol una bella figura (del segle VII) de la Verge portant als braços l'Infant, qui aguanta una candela encesa; al costat la inscripció:

SCA DEI GENETRIX (*intercede*) PRO NOBIS.

En un *loculus* aplicada en mosaic la tendra inscripció:

MARTYRES
SANCTI BONI
BENEDICTI BOS
ATIVTATE QVIRACV

(Martyres Sancti Boni Benedicti vos adiuuate Quiriacum). Com molt bé diu Josi: "*L'iscrizione è commovente per l'invocazione ingenua, ribocante di devozione; è la preghiera d'un umile, il grido di un'anima semplice*".

(19) Segurament començades a principis del s. III.

(20) És evident que es tracta d'una cripta històrica, però no és segur que sigui la de St. Pànfil.

(Llegeixo en "L'Osservatore Romano" que el dia primer de febrer d'aquest any fou posada solemnement la primera pedra d'una església dedicada a Sant Pànfil, just al damunt de la cripta històrica).

III

Excavacions al Baptisteri Lateranenc. — El Laterà ocupa el lloc de l'antiga *Domus Lateranorum*, la qual fou donada en dot a la filla de Maximità, Fausta, esposa de Constantí. Sembla que al mateix any de l'Edicte de Milà l'emperador en féu donació a l'Església, puix Optat de Milet (21) conta que tres bisbes de la Gàl·lia i quinze d'italians es reuniren aquell any en Concili *in domum Faustae in Laterano*. Lo que si és cert, és que Constantí hi va construir més tard la gran Basilica i el Baptisteri, on segons la llegenda hi fou després batejat, i on durant segles devien acudir els habitants de Roma a rebre aqueix sacrament:

*Caetibus (aut) magni Lateranas currit ad aedes
unde sacrum referat regali chrismate signum (22).*

El baptisteri actual (refet al segle XVI) és (a part dels anexes) un edifici de planta octogonal, con també ho és el cimbori. Un dibuix de Lafreri de 1540 ens el presenta bastant diferent en els detalls, però encara amb les 8 riques columnes de pòrfid coronades del bellíssim arquitrau, que sostenen la cúpula. (Vide en Dict. d'Arch. et Lit. de Cabrol, II, col. 414-418, la reconstrucció feta per Rohault de Fleury). Segons les recents excavacions (23), tampoc seria aquesta la disposició primitiva.

Sota el mur octogonal exterior s'ha trobat el fonament i la part baixa d'un altre mur completament circular, al qual van adossats (a l'interior) els basaments de 8 pilastres. És molt probable que aquest fonament sigui el del baptisteri de Constantí, el qual seria del tot rodó amb cúpula massissa, reposant directament sobre el mur circular trobat, i cobrint tot l'edifici, en la mateixa forma que la del mausoleu de Santa Elena de la *via Labicana* (avui

(21) Lib. I, 23; en l'edició del Corpus de Viena, p. 26.

(22) Prudenci, Contra Synm., I, v. 586-87.

(23) Acabades al novembre passat. A l'escriure aquestes ratlles, no conceixia res publicat sobre dites excavacions. Aquestes notes, com les que segueixen, referents al baptisteri de Riva S. Vitale, m'han estat comunicades pel meu professor a la Universitat de Friburg (Suïssa) l'eminent arqueòleg Mgr. J. P. Kirsch, qui també s'ha dignat revisar les notes anteriors, sense que això vulgui dir que ell pugui ésser responsable de les inexactituds possibles.

en ruïnes), edificat pel mateix emperador, seguint el model del famós Pan-teó d'Agripa, encara molt ben conservat (24).

Les vuit columnes de pòrfid amb el bell arquitrau, foren col·locades per Sixte III (432-40), segurament al voltant de l'ampla piscina baptismal, formant una columnata (25). Les columnes, segons el *Liber Pontificalis*, ja estaven preparades del temps de Constantí; i potser devien anar sobre els basaments de les 8 pilastres adossades al mur abans esmentades. La disposició amb cimbori és del segle sisè.

Les excavacions han fet aparèixer també restes notables d'unes grans sales de bany del temps d'Alexandre Sever (222-235?), algunes amb una faixa d'un metre d'alçada de maons tubulars, que farien de radiadors. Amb seguretat pertanyerien aquestes sales a la *Domus Lateranorum*. Demés, ha aparegut (sempre sota el baptisteri) altra construcció de temps posterior. dues parets paral·leles amb un absis i el magnífic paviment, potser de principis del segle iv. Lo que desconcerta és veure-hi un graffito amb el monograma de la creu grega. És que fou un baptisteri o temple cristià interí, fet poc després del 313? Esperem la publicació documentada de les excavacions fetes.

IV

Una troballa molt interessant ha estat feta també, fa poc, a la petita població de Riva S. Vitale, de la Suïssa italiana, al Sud del llac de Lugano. Unes excavacions, fetes en el seu antic baptisteri, feren aparèixer aparedada i sota el paviment una formidable pica de pedra, tota d'una peça, de l'am-

(24) Al corregir les proves d'aquest article, puc afegir que el dia 7 de març d'aquest any el savi professor H. Marucchi donava en el Seminari Major del Laterà una conferència sobre el tema: "Di un insigne sarcofago cristiano relativo al primato di San Pietro ed al gruppo dell'antica Basilica Lateranense". El sarcòfag conservat avui al Museu lateranenc és del segle iv. Entre les moltes escenes en relleu en ell representades n'hi ha una, segons Marucchi, referent a St. Pere, la qual té com a fons l'antiga Basilica del Laterà i al seu costat, a la dreta, "un monumento di forma rotondo, che corrisponde esattamente al Battistero Lateranense, il quale come hanno dimostrato i recentissimi scavi, era appunto di forma rotonda" (*Osservatore Romano*, 8 març, 1925).

(25) El *Liber Pontificalis* diu d'aquest papa: *Hic constituit columnas in baptisterium basilicae Constantinianae quas a tempore Constantini Augusti fuerant congregatae ex metallo purphyretico numero VIII quas erexit cum epistulis suis et versibus exornavit. Epistulis = arquitrau (epistylia, epistulia) edició Duchesne, I, p. 234.*

El *constituit columnas in baptisterium* no pot significar que les posés aguantant un cimbori, suposa més aviat que les hi col·locà com adornament i sens dubte al mig. Ho indica la disposició actual de la inscripció *versibus exornavit*, la qual, contra lo que demanaria la llum, està en la part fosca de cara a la nau lateral (que no té finestres), difícil per tant de llegir. Això no passaria suposant les columnes voltant la piscina.

plada d'una gegantina mola de molí i sols de mig metre de fondària a l'interior; lo qual indica clarament que serviria per a batejar per immersió només que a infants, com era, en general, costum des dels temps de Carlemany fins cap al segle XIII.

Més al fons, sota l'enorme pica, s'hi trobà en molt bon estat una antiga piscina de forma octogonal (com ho era a l'interior tot l'edifici) de 2'05 metres de diàmetre per 0'65 metres d'alçada, recoberta per dintre de grosses plaques de marbre. Segurament tindria les parets més altes abans de col·locar-li al damunt la pica de la qual hem parlat. També aparegué molt ben conservat quasi tot el primitiu paviment compost de petites peces de marbres de diferents colors amb mostres per l'estil de l'anomenat *Opus alexandrinum*. En un costat hi ha el dibuix d'una creu. És clar que la piscina s'usava per a administrar el sant Baptisme a persones grans i fou enterrada quan el bateig dels infants devingué costum general.

Mgr. Kirsch creu que tant la piscina com tot el primitiu baptisteri (del qual queden pocs restes de decoració) fóra obra del segle sisè.